

Олександр Заремба,
Олександр Федоренко

ТЕОРЕТИЧНІ НАПРЯМИ РОЗРОБКИ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКИМИ
НАУКОВЦЯМИ ЗА УМОВ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ
В УРСР (60–80 рр.)

У статті окреслено дослідні розробки геополітичних ідей, які здійснювалися українськими науковцями в другій половині ХХ століття з врахуванням обставин політичного режиму в УРСР як складовій частині Радянського Союзу.

Ключові слова: геополітика, політична думка, політична ідеологія.

Oleksandr Zaremba, Oleksandr Fedorenko. Theoretical Directions of Geopolitical Conceptual Framework in Ukrainian Scholarly Community under Political Regime of 1960–1980es. The article deals with development of geopolitical ideas of the second half of the 20 th century taking account of political regime in the Ukrainian SSR as integral part of the Soviet Union.

Key words: geopolitics, political thought, political ideology.

Розвиток української політичної думки в період комуністичного тоталітарного режиму в Україні відбувався у формі історико-політологічних студій, у центрі яких виявлялися як аспекти ретроспективного дослідження тяглості національної та державницької традицій українського суспільства, так і процеси боротьби у ХХ столітті за відновлення Української держави на всьому просторі проживання автохтонного етнічного населення. Ці обставини зумовлювали появу новітніх концептів політичної науки як самостійної академічної дисципліни та її подальший розвиток як системи наукового знання про вивчення явищ політичного життя на території країн, регіонів, планетарного простору.

Домінуючою у ХХ ст. була традиційна парадигма організації науково-дослідної роботи, що визначала орієнтацію на описовість фактів функціонування політичних суб'єктів та державних структур у контексті територіально-географічних форм їхньої організації.

Концептуальні аспекти окресленої проблематики української політичної думки першої половини ХХ століття визначені в історико-політологічному науковому збірнику «Українська державність у ХХ столітті». Автори текстів цього збірника стверджують, що історичний досвід українського державотворення у ХХ столітті свідчить про вирішальне для нього значення геополітичних чинників, які впливали на формування національно-культурної ідентичності українського народу [1, с. 348–349].

Погоджуючись з думкою авторів цього збірника, вважаємо, що, ґрунтуючись на теоретично осмисленому та логічно обґрунтованому матеріалі цього наукового видання, можливо здійснити проблемно-хронологічний огляд дотичних до теорії геополітики ідей у працях українських політологічних дослідників у добу тоталітаризму.

Потрібно враховувати, що вітчизняні дослідники вивчали політичні процеси суспільного життя населення України не з метою його історичної ретроспекції, але значною мірою для визначення можливостей відновлення за новітніх політичних обставин його держави в усталених з давніх часів природних та політичних кордонах. Географічний простір України вони розглядали як ментально-культурну основу формування уявлень та поглядів стосовно відновлення в його межах держави як політичного та адміністративного утворення вітчизняного суспільства.

На відміну від попередніх дослідників, представники вітчизняної політичної думки доби тоталітаризму значною мірою схилилися до моделі становлення політичної нації як спільноти, що має бути сформована в контексті правових та політичних обставин існування суверенної держави.

Нація розглядалася вченими та громадськими діячами як суспільний результат реалізації державного суверенітету,

так і як системний чинник легітимізації в суспільстві проявів ідентичності в інституціях держави.

Незважаючи на територіальні обставини проживання, українські вчені здійснювали історико-політологічний аналіз явищ, які зумовлювали контекстуальні обставини детермінованості і спадковості з давніх часів різних форм політичної організації суспільного буття та державності на території України. Враховуючи вплив на суспільне життя та державотворення таких територіальних чинників, як клімат, природні ресурси, географічні особливості країни, вчені аналізували як процеси впливу іноземних спільнот на формування політичної культури і національної свідомості українського народу, так і досліджували аспекти впливу імперських держав на процеси формування його політичних традицій та орієнтацій у створенні форм державності.

У цей час дослідження аспектів політичного життя українського суспільства, як у контексті офіційного (радянського) і альтернативного (антирадянського і антиросійського) дискурсів, були дотичні до аналізу проблем, пов'язаних з функціонуванням політичної системи суспільства в УРСР як складової частини СРСР чи характеристиками ідеалу історичної місії українського суспільства у творенні власної національної держави.

Зауважимо, що інтерес дослідників до явищ, які характеризували географічно-політичні процеси, мав головним чином виразно політологічний характер, отже, сфокусований на аналізі великого обсягу матеріалів стосовно історико-політичних традицій українського суспільства та природно-територіальних і ресурсно-просторових перспектив його державницького розвитку.

Одним із провідних вчених української діаспорної наукової думки, який у другій половині ХХ століття досліджував проблеми виникнення форм політичного життя українського народу під впливом географічних і соціальних факторів, був І. Лисяк-Рудницький. Він розглядав комплекс території України як специфічний простір, чинники ресурсного потенціалу якого мають

визначальний вплив на процеси функціонування політичних структур суспільства.

Розуміючи недостатність концепції географічного детермінізму для аналізу усього комплексу чинників, які зумовлювали зміну політичного ландшафту на території України протягом ХХ ст., цей вчений охоплював широкий комплекс націотворчої та державотворчої проблематики.

Понятійно-категоріальний апарат його досліджень наповнений як загальноприйнятими в українській політичній науці термінами, так і специфічними, що характеризують особливості впливу факторів природно-територіального комплексу навколишнього середовища на процеси розвитку вітчизняного суспільства.

Зазначимо, що у працях І. Лисяка-Рудницького було окреслено сутнісні особливості України як політичної реальності у другій половині ХХ століття у контексті тодішніх глобальних світових політичних процесів. Ці особливості можна виокремити у двох аспектах:

- Україна як об'єкт політики – політична реальність, яка в конкретному історичному часо-просторовому вимірі була об'єктом використання її природно-ресурсного та людського потенціалу іноземними державами та владно-політичними структурами;
- Україна як суб'єкт політичного процесу – політична реальність, яка в конкретному географічному просторі у державницькому та інших вимірах має певне відношення у формі різноманітних взаємозв'язків з найближчими чи більш віддаленими країнами та блоками держав у регіональному й глобальному масштабах.

Доцільно зазначити, що аналіз наукових здобутків І. Лисяка-Рудницького дає можливість простежити процес становлення в науковому середовищі української діаспори в другій половині ХХ століття дотичного до теорії геополітики ідейно-теоретичного та проблемного напрямку української політичної науки.

Інтегративну позицію цього напрямку визначала концептуальна думка І. Лисяка-Рудницького щодо аспекту аналізу проблеми ролі усього комплексу ресурсів навколишнього природного середовища території України у формуванні поліфункціональної системи українського суспільства в межах конкретного регіону Європи.

І. Лисяк-Рудницький у своїх наукових працях «Роля України у новітній історії», «Україна в еволюції радянської системи», «Радянська Україна з історичної перспективи» окреслював тодішній політичний простір України в складі території СРСР як загальну систему соціальних просторів: ідеологічних, правових, економічних, культурних.

Виходячи з реалій міжнародних взаємозв'язків України в межах ООН та об'єктивних характеристик її внутрішнього адміністративно-господарського становища, вчений простежував еволюційні аспекти поступального руху українського народу до державної незалежності в межах УРСР як складової частини СРСР.

У його працях є два такі основоположні висновки стосовно трансформації автономної української державності в межах СРСР: розвиток соціально-економічної і культурної сфер суспільного життя буде стимулювати дії різних середовищ українців, навіть певну частину адміністративно-господарської номенклатури до дій щодо виходу України із складу СРСР; розвиток політичних, соціальних, економічних міжнародних процесів зумовлюватиме здобуття населенням України в межах соціалістичної системи статусу державності, який мають Польща, Угорщина, Чехословаччина, Болгарія, Румунія [2, с. 315].

На думку І. Лисяка-Рудницького, в умовах наявності у другій половині ХХ століття структури політичної організації суспільства в межах УРСР могли існувати системні передумови для відновлення національного та державного суверенітету України. Головною передумовою він вважав міжнародно-правовий статус України як республіки СРСР в Організації Об'єднаних Націй, який

був гарантуючим політичним чинником цілісності та непорушності майбутньої суверенної української держави.

Підводячи підсумки огляду поглядів українських вчених, зазначимо, що, на нашу думку, у дослідній роботі стосовно формування знань про зміст та характер розвитку вітчизняної політичної інтелектуальної традиції другої половини ХХ століття важливо враховувати парадигмальні зміни в методології історико-політологічного аналізу.

Варто зазначити, що концептуальні наукові підходи Івана Лисяка-Рудницького та інших українських зарубіжних дослідників сформувалися на основі науково-дослідної спадщини української політичної думки першої третини ХХ століття. Також необхідно враховувати, що суспільні явища в історії людства мають переважно суперечливий характер, окремі явища є складовими частинами, а особистості – учасниками загальних суспільних процесів, тому мають розглядатися з урахуванням конкретних історичних умов.

Дослідницька увага вчених доби радянського тоталітаризму була зосереджена на висвітленні цілісного комплексу фахових наукових підходів щодо історико-політичного підтвердження самотності української нації, її права на власну державність в європейському політичному просторі, а також стосовно структур політичної системи Радянського Союзу.

Важливо зазначити у такому ракурсі, що після Другої світової війни у процесі протистояння між соціалістичними і капіталістичними державами визначилися дві різні позиції щодо тлумачення терміна «геополітика» як поняття, що позначало сутнісні особливості реалізації державою завдань внутрішньої та зовнішньої політики, виходячи з обставин конкретного природно-територіального середовища.

У наукових розробках учених країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки втрачається певною мірою засаднича роль принципу географічного детермінізму у визначенні сутності терміна «геополітика» і змістовних аспектів досліджень.

Геополітика значною мірою трактувалася провідними вченими цих регіонів як політологічна концепція, яка обґрунтовує стратегічні завдання держави у внутрішній та зовнішній політиці, розкриває сутнісні особливості політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Представники західноєвропейської політичної думки розглядали геополітику як наукову теорію, що потребує звільнення від політизованих догматичних конструкцій. Так, французький вчений Реймон Арон стверджував, що термін «геополітика», який увійшов у науковий обіг у другій половині ХХ століття, не має нічого спільного з німецькою нацистською інтерпретацією цього терміна, коли він використовувався у 30–40-х роках для обґрунтування та пропаганди загарбницьких, колонізаційних та людино-ненависницьких дій нацистської Німеччини [3, с. 31].

Науковці Радянського Союзу та інших соціалістичних держав розглядали геополітику як реакційну теорію, яка набула поширення в агресивних імперіалістичних державах, оскільки виправдовувала, на їхню думку, загарбницьку колоніальну політику шляхом начебто спотвореного тлумачення даних фізичної, політичної і економічної географії. Тобто, в умовах тоталітарного режиму в СРСР геополітика визначалася як буржуазна реакційна концепція, яка виправдовувала і пояснювала «агресивну» політику західноєвропейських держав чи Сполучених Штатів Америки природно-географічними умовами, географічним розташуванням території і наявністю її ресурсного потенціалу [4, с.268].

До 90-х років ХХ століття у позитивному висвітленні в СРСР, зокрема в Україні, термін «геополітика» і в політичній та науковій літературі не був у стані використання.

Незважаючи на відсутність офіційних досліджень у наукових працях вчених, які працювали в межах УРСР, розглядалися окремі проблемні аспекти, пов'язані із особливостями просторового розташування території України і її природно-ресурсного потенціалу, а також елементами використання можливостей геоцентричного розташуван-

ня та природних і трудових ресурсів цієї території органами влади СРСР.

У роки радянського політичного режиму серед таких напрямів політичної думки в Україні можна виокремити такі, як: марксистський, дисидентський, нейтралістський. Домінуючого становища в Україні як складовій частині СРСР, де панувала марксистсько-ленінська ідеологія, набуло таке вузькокласове і догматичне вчення, як «науковий комунізм».

Методологічно-концептуальні засади представників цього «марксистського» напрямку були zdeформовані ідеологічною парадигмою біполярного поділу людства у світовому просторі на дві глобальні політичні системи. Дослідники, які працювали у галузі наукового комунізму, розглядали територіальні та суспільні особливості життя в Україні, виходячи з усталених у політичній системі УРСР марксистських поглядів про територіально-просторову організацію інститутів влади в умовах соціалізму.

Ці вчені, особливо науковці Інституту історії партії при ЦК Компартії України, здійснювали дослідження з орієнтацією на марксистську теорію класової боротьби, тобто боротьби між окремими соціальними групами чи державами.

Однією з основних аналітичних і теоретико-методологічних праць з наукового комунізму була книга відомого критика ідеології та практики українського націоналізму Ю. Римаренка «Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації».

Розглядаючи теоретичні концепції та суспільно-політичні доктрини ідеології українського націоналізму, вчений визначав у своєму дослідженні низку завдань, передусім виділяючи два такі проблемні завдання: «показати антинауковий характер антропогеографічних та антропосоціологічних «розвідок» буржуазно-націоналістичних авторів»; «викрити геополітичні концепції українського буржуазного націоналізму, великодержавницький, шовіністичний та антинауковий характер його «основоположної» псевдотеорії «месіанізму» [5, с.29].

Автор, ставлячи за мету на методологічній основі основних закономірностей і категорій марксистсько-ленінської матеріалістичної діалектики викрити антинаукову сутність світоглядних засад українського націоналізму, увів у тогочасну вітчизняну суспільну думку значний фактологічний матеріал стосовно ідеології та практики націотворчих та державотворчих процесів в українському суспільстві. З тогочасних позицій комуністичної ідеології він звертає увагу на наукову діяльність представників націоналістичного руху, зокрема в питанні про «особливе» географічне та геополітичне положення України» [5, с.300].

Серед видатних діячів географічного напрямку націоналістичної думки радянський вчений виділяв Ю. Липу і С. Рудницького, які, на його погляд, виправдовували «відвічну» зрадницьку лінію українського буржуазного націоналізму геополітичним положенням України, її «межовим» географічним розміщенням між Заходом і Сходом чи між Балтійським і Чорним морями. Він стверджував, що С. Рудницький, Ю. Липа та інші націоналістичні науковці у своїх тлумаченнях про особливе «межове» географічне та геополітичне положення території України брали на озброєння «реакційну буржуазну теорію – геополітику, теоретики якої, зокрема Гаусхофер, Обст, «обґрунтовували» експансійні спрямування німецького фашизму» [5, с.300].

Радянський вчений, стверджуючи з позицій марксизму-ленінізму, що спосіб виробництва є головним фактором розвитку людства, зазначав, що географічне середовище може відігравати роль у процесі прискорення або уповільнення суспільного розвитку. На думку цього провідного в УРСР політичного дослідника, у наукових роботах потрібно з об'єктивних позицій оцінювати вплив природно-географічних умов і соціально-історичних факторів на процеси становлення і розвитку суспільств.

Отже, Ю. Римаренко, подаючи певною мірою негативні характеристики поглядів представників українських наукових середовищ, сприяв утвердженню у суспільно-політичній думці УРСР позиції щодо ролі природно-географічного середовища у розвитку національних спільнот чи їх частин.

Учений вводив у тогочасний науковий обіг УРСР такі дві аксіоматичні для вітчизняної наукової думки тези стосовно теорії геополітики: проживання людей на спільній території і в межах єдиного географічного середовища є важливими засадничими обставинами творення етнічної спільності та нації; територія є основоположним чинником розвитку та суспільної діяльності нації, зокрема щодо створення і розбудови державницьких структур.

Зазначимо, що активною розробкою проблемних питань щодо взаємовпливів політики і факторів суспільного життя займалась у 80-х роках ХХ новаторсько-дослідницька школа при Інституті історії партії під керівництвом І. Ф. Кураса. Здійснений представниками цієї наукової школи систематичний аналіз нормативних і методологічних аспектів зазначеної проблематики зумовив значною мірою становлення в Україні після проголошення незалежності держави політичної науки як сукупності методик та технологій вивчення політичного життя новітнього українського суспільства.

Ідейно-теоретичні розробки цього видатного вченого та його послідовників значною мірою вплинули на процеси трансформації гуманітарних досліджень в українській науковій думці в період перебудови в СРСР та в часи становлення і утвердження незалежної української держави.

Специфічним напрямом політичної думки в Україні у 60–80-х роках ХХ ст. був, безумовно, дисидентський рух. І. Дзюба, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко та інші представники цього напрямку вважали, що географічне положення та розміри території України, кількість її населення, потужні промисловий та аграрний комплекси, природні ресурси є важливими передумовами для відновлення незалежної української держави, яка могла б суттєво впливати на політичну ситуацію в Європі й в усьому світі.

Однією з найбільш глибоких аналітичних розробок цього напрямку була книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Праця цього видатного громадського діяча була присвячена аналізу проблем радянської національної

політики в Україні. У ній автор розглядає також і проблемні питання, пов'язані зі спільністю історичної долі української нації на сформованому з давніх часів просторі розселення її представників, суверенітетом уряду Української РСР на території України у зв'язку з її формальним адміністративним і політичним поділом на обласні регіони.

Історична роль цієї праці виявилася в тому, що автор зосереджував увагу на ролі української національної спільноти як потужного соціокультурного чинника у світовому політичному просторі, а виходячи з цієї позиції, стверджував: «..... значення українського питання ще більше зросло як у зв'язку з соціалістичним будівництвом у сусідніх країнах Європи, так і у зв'язку з революційним рухом та національним будівництвом в Азії та Латинській Америці [6, с.207].

І. Дзюба розглядав особливості становлення національного суспільства в Україні через призму реалізації представниками її автохтонного населення політичного права на вияв національної ідентичності в різних її соціокультурних формах. Він стверджував, що тенденції політичного життя українського суспільства виявляються у сукупності аспектів спільної діяльності його представників і в створених ними специфічних уявленнях про соціальні та культурологічні аспекти життєдіяльності.

Обстоюючи на основі значного джерельного і статистичного матеріалу конституційні права української національної спільноти на вияв власних національних почуттів і національної свідомості, цей вітчизняний дослідник сприймав Українську РСР як політичну реальність, що існує і буде існувати в межах політико-територіального простору Радянського Союзу.

І. Дзюба вважав, що в межах цієї адміністративно-політичної структури можуть бути створені необхідні передумови для піднесення національно-державного і національно-культурного життя населення України, результатом якого можна було побачити: «..... соціалістичну Україну реально існуючою і справді рівною серед соціалістичних країн, бачити її як національну реальність...» [6, с.217].

Вчені, праці яких можна віднести до нейтралістського напрямку, визнаючи певною мірою роль факторів природно-територіального середовища у формуванні політичних інститутів, зосереджували свою увагу на взаємозв'язок цих факторів з ідеологічними та політичними пріоритетами розвитку суспільства, характером політичного устрою держави, напрямами її внутрішньої та зовнішньої політики.

Однією з провідних праць цього напрямку доцільно визначити книгу Миколи Михальченка «Політична ідеологія як форма суспільної свідомості», який застосовував у дослідній розробці соціально-філософський і філософсько-гносеологічний науковий підходи з метою виявлення ознак місця та ролі будь-якої політичної ідеології в історичному процесі розвитку людства і її впливу на соціальний прогрес людства.

Зазначена наукова робота мала вагомий вплив на розвиток політичної думки в УРСР і в гуманітарному науковому середовищі Радянського Союзу.

Дотримуючись формально офіційного в Радянському Союзі марксистського підходу до аналізу політико-ідеологічних явищ, науковець стверджував, що процес творення політичних ідей не може існувати поза матеріальним та практичним процесом життєдіяльності людей. На думку вченого, відтворення дійсності в суспільній свідомості, зокрема і в політичній, відбувалося в процесі розвитку їх реальних зв'язків з оточуючим середовищем та у зв'язку із зворотним його впливом на матеріальну діяльність людей [7, с.17].

Унаслідок такої специфіки трактування політичної ідеології окреслений у цій книзі комплекс проблем відображає певною мірою різні сторони одного й того ж процесу становлення і розвитку політичної науки: загальнотеоретичні питання, які стосуються політики як суспільного феномену, і практично-прикладні аспекти, які стосуються вивчення конкретного політичного простору, тобто реальної території, на яку поширюється політичне життя певного суспільства або здійснюється його політичний вплив.

Така постановка питання виявляє об'єктивну як для того часу наукову політико-філософську позицію автора, у якій певною мірою виокремлюються дві сторони розуміння процесу формування в суспільстві політичної ідеології як концептуальної системи ідей і поглядів на політичне життя: формотворча (формування політичної ідеології окремою інтелектуальною чи соціальною верствою населення) і теоретико-методологічна (формування уявлень і поглядів про політичні процеси та відносини з позицій провідних соціальних спільнот чи політичних груп населення).

Проаналізувавши значний фактологічний матеріал, вчений визначив свої власні нейтралістичні позиції щодо політичної ідеології як важливої частини політичної свідомості, яка значною мірою впливає на функціонування політичної надбудови суспільства. По-перше, зазначено, що в процесі матеріальної діяльності у людей виникали різні суспільні інтереси, які реалізувалися в практичній політичній діяльності. По-друге, стверджується, що соціальні потреби людей зумовлені умовами суспільного буття, які визначають характерні для певного суспільства інтереси щодо формування специфічної для нього політичної ідеології.

Таким чином М. Михальченко, здійснивши огляд та аналіз процесів виникнення різних форм політичної ідеології як сукупності норм, які є інтегрованим вираженням суспільних цінностей та орієнтирів консолідації соціальних спільнот у державі, а також виходячи певною мірою з усталених в СРСР ідей марксистсько-ленінської філософії, обґрунтовує гіпотезу щодо необхідності розробки універсальної концепції, яка може бути основою формування наукової політичної ідеології суспільства.

На нашу думку, сутність ідейно-теоретичної позиції вченого полягала в тому, що специфіка будь-якої політичної ідеології суспільства визначається, з одного боку, об'єктом відтворення – існуючою політичною реальністю, а з іншого – основними формами суспільної свідомості, насамперед правовою, моральною, естетичною тощо [7, с.241].

Зазначимо, що проблемні висновки М. Михальченка про розробки теорії політичної ідеології та уточнення її місця у суспільній свідомості мали в тогочасний період радянської державності важливе значення для постановки в Україні дослідницьких завдань у розробці проблемних аспектів теорії політики, історії політичної науки, формування засад політичної свідомості.

Здійснений ученим порівняльний аналіз радянських і зарубіжних політичних теорій виявився однією з наукових передумов становлення в незалежній українській державі як політичної науки, так і виокремлення з неї різних напрямів дослідження історії політичної думки, політичних процесів розвитку українського суспільства та формування й функціонування його політичних інститутів.

Таким чином, у праці М. Михальченка було закладено основи наукового вивчення здобутків класичної і новітньої політичної думки в період перебудови в Радянському Союзі і вже у часи незалежної української держави, зокрема, і здобутків у розвитку геополітичних ідей та концепційних підходів.

Підводячи підсумки огляду окреслених напрямів політичної думки, зазначимо, що у висловлених цими вченими та мислителями ідеях простежуються аналітичні розробки проекту формування ідейно-теоретичної парадигми вироблення механізмів утвердження в Україні системи політичних цінностей вітчизняного суспільства, які згодом знайшли втілення в розбудові суверенної держави та її органів влади і структур місцевого самоврядування.

Масштабні політичні зміни у світовому просторі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. спричинили виокремлення різних тенденцій та напрямів розвитку суспільства в європейських державах. Однією з основних у ХХ столітті специфічних теорій обґрунтування інтересів та цілей функціонування суспільств та держав у межах навколишнього природного середовища стала теорія геополітики.

Незважаючи на відсутність офіційних досліджень у наукових працях вчених, які працювали в межах УРСР,

розглядалися окремі проблемні аспекти, пов'язані із особливостями просторового розташування території України і використання її природно-ресурсного потенціалу органами влади СРСР.

1. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз // О. Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том II. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
3. Арон Р. Мир і війна між націями /Реймон Арон [пер. з фр.]. – К.: МП «Юніверс» 2000. – 688 с.
4. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. – Москва: Издательство Иностранной Литературы, 1960. – 307 с.
5. Римаренко Ю.І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації / Ю.І. Римаренко. – Київ: Наукова Думка, 1974.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. – К.: Вид. дім. «Киево- Могиллянська акад.», 2005. – 336 с.
7. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Н.И. Михальченко. – Киев: Наукова Думка, 1981.